

KÖZLEMÉNYEK

Bethlen Miklós tankönyve a 17. századból. A 17. században a tankönyvek száma – néhány kivételtől eltekintve – csekély, csak annak használt szakkönyvekből tanultak a diákok: aki megtehetette, a lehetőségeihez mérten a legkiválóbbakhoz igyekezett hozzájutni tanulmányai során. Tankönyvként használt könyvek csak a 18. században jelentek meg.¹ A 16. és 17. században a magánkönyvtárak többségükben még nem reprezentatív célokat szolgáltak, hanem praktikus szempontok szerint vásároltak könyveket. Ha a családban és a szélesebb körű főúri környezetben iskolás korú gyermek volt, ott tankönyvekre volt szükség. Az iskolai tankönyvek között sok különbség nem lehetett, a korszak iskolai rendje hasonló volt. Ha a család az iskolai tanulás mellett vagy helyett külön tanítót is tudott és akart alkalmazni, „az iskolai szövegeket nem csak iskolai kiadásban, hanem teljes szövegkorpuszban olvashatták, illetve kiegészítették ismereteiket nem iskolai tananyaggal is.”² Monok István példaként említi Bethlen Miklóst, külön tananyagként Metius szakkönyvét és a neves praepceptort, Apáczai Csere Jánost.

Az ifjú Bethlen Miklós, a későbbi erdélyi kancellár, a kor uralkodó szokása szerint külföldi tanulmányúton járt előbb Heidelbergben, majd Leidenben és Utrechtben. Mégsem feltételezhető, hogy tanulmányai során szerezhetett tudomást Adrian Metius holland asztronómus és matematikus könyvéről, mivel hollandiai útját itthoni tanulmányai megelőzték.³ Emlékirataiban részletesen beszámol tanítóiról, módszereikről és az oktatáshoz használt könyvekről.⁴

Adrian Metius *A. A. Primum Mobile Astronomice, Sciographice, Geometrice et Hydrographice...* című, Amszterdamban, 1631-ben megjelent műve az asztronómiával, sciográfiával (árnyékok leírása), geometriával és hidrológiával foglalkozik. Egy magántulajdonban lévő példány történetét mutatom be, amely több kézen megfordul(hatott).

A könyv szerzője Adrian Metius⁵, az 1571-ben Alkmaarban született matematikus és asztronómus, aki – mérnök apja hatására – tudományos pályája mellett katonai mérnökként is dolgozott. Alsóbb fokú iskoláját szülővárosában végezte, majd 1589-től a franekeri egyetemen tanult filozófiát. 1594-től Leidenben folytatta tanulmányait, majd Tycho Brahéval is dolgozott Hven szigetén (mai svéd neve Ven). Rostockban és Jénában folytatott tanulmányai után hazatért, apjának segített hadmérnöki munkájában. 1598-ban a franekeri egyetem professor extraordinariusává nevezték ki, 1600 és 1635 között professor ordinariusként kutatási területe a matematika, navigáció, földmérés, hadmérnökség és asztronómia volt. Oktatási tevékenysége mellett 1603 és 1632 között az egyetem rektoraként is

¹ BARBIER, Frederic, *A könyv története*, Bp., Osiris, 2005, 199.

² MONOK István, *A művelt arisztokrata*, Bp., Kossuth, 2012, 30–31.

³ JANKOVICS József, *Polgárosodás és peregrináció = Polgárosodás és irodalom*, szerk. Alexa Károly, Bp., Kölcsey Intézet, 2003, 9–16.

⁴ BETHLEN Miklós, *Önéletírása I.*, Bp., Szépirodalmi, 1955, 141.

⁵ Teljes neve: Adriaan Adriaanszoon Metius.

dolgozott.⁶ A tankönyvként használt kolligátum első részét Herepei János írta le, kiegészítve még négy további kötettel, melyek az alábbiak: *Doctrinae Sphaericae; Exercitationis Astronomicae Tomus Secundus Astrolabium; Exertitationes astronomicae tomus tercius: sive historia Astronomica; Institutionis Astronomicae Tomus Quartus*.⁷ A műveket ifj. Geleji Katona István köttette egybe, mint azt a kötésen látható superexlibris (a könyv tulajdonosának monogramja, mely nem a belső kötéstáblán, hanem az elülső táblán található) is bizonyítja.

A könyvvel már foglalkozott Herepei János⁸ is. Az 1971-ben megjelent írás csak másodlagos közlés, mert a szerző bevallja, hogy nem forgathatta személyesen a holland tudós könyvét, csupán „csak a címlapról és a bejegyzésről készített fénykép került a kezébe.”⁹ Az Adattárban a szerző utal Bethlen Miklós önéletírására, amelyből megtudhatjuk, hogy Apáczai Csere János öccse, Apáczai Tamás a tanuló társa volt. „Tamás tanuló társam, azután Zemplénben, onnét beszorulván a vallás üldözése miatt Hunyad vármegyében; igen szép író volt, de ő tovább nem ehhez az íráshoz való”.¹⁰ Herepei János is felsorolja Apáczai-tanítványként Bethlen Miklóst és Apáczai öccsét, Tamást.¹¹ A Metius-könyv első ismert tulajdonosa ifjabb Geleji Katona István lehetett, aki 1650 és 1653 között Franekerben és Utrechtben tanult, akkor vehette meg a holland asztronómus művét.¹² Tanulmányútja megkezdése előtt két évvel Apáczai Csere János is stúdiumokat folytatott Utrechtben, úgyhogy valószínűbb, hogy az *Enciklopédia* szerzője hívta fel ifjabb Geleji figyelmét a Metius-könyvre.¹³

Herepei utal korábban megjelent cikkére, miszerint „ifjabb Geleji Katona Istvánról más cikkünkben már láttuk, hogy tudomány-, tehát könyvszerető ember volt.”¹⁴ Mire az ifjabb Geleji hazatért peregrinációjáról lakhelyére, Udvarhelyre is eljutott a tatár támadások híre, jobbnak látta értékesíteni becses könyvét.¹⁵ Barátja és tudóstársa, Apáczai rábeszélésére adhatta el a könyvet, melyet Apáczai tanítványa, Bethlen Miklós számára talált fontosnak. Apáczai roppant nagy hatással volt Bethlen Miklósról, olyannyira, hogy bár önéletírása alapján csak rövid ideig oktatta a *Magyar Enciklopédia* szerzője, mégis egész életét befolyásolta szellemével és tudományos hozzáállásával.¹⁶ Jankovics József leszögezi: „abban [hogy Bethlen mit helyez a nevelésben előtérbe] nagy szerepe lehetett Apáczai *De Studio sapientiae* című gyulafehérvári székfoglalójának, mely az *Enciklopédia* függelékeként is megjelent. Az erőszakmentes, játékos tanulás, a lélekölő retorika-grammatika központú tanítás helyett a reáliák oktatására hangsúlyt helyező iskolarendszer e munkából is követendő példa

⁶ MOLHUYSEN, P. C., BLOK, P. J., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 1, Sijthoff, Leiden, 1911, 1325.

⁷ Az öt könyv címe megtalálható HEREPEI János, *A reáliák tanítása (Bethlen Miklós egy diákkori könyvéről)* = Uő, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III. Művelődési törekvések a század második felében, Herepei János cikkei*, Bp., Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem, 1971, 362.

⁸ *Adattár III*, i. m. 360.

⁹ *Adattár III*, i. m. 361. 18. lábjegyzet.

¹⁰ BETHLEN 1955, i. m. 160.

¹¹ HEREPEI János, *Apáczai közvetlen tanítványai Kolozsvárt* = Uő 1966, i. m. *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, II, Apáczai és kortársai, Herepei János cikkei*, Bp., Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem, 1966, 578.

¹² *Adattár III*, i. m. 363

¹³ *Adattár III*, i. m. 362. – Érdemes megjegyezni, hogy ifj. Geleji Katona István nagybátyja, Geleji Katona István református püspök ösztöndíja segítségével ment Apáczai Hollandiába tanulmányútra.

¹⁴ HEREPEI János, *Ifjabb Geleji Katona István könyvtárának néhány kötete* = *Adattár II*, i. m. 545–546.

¹⁵ HEREPEI János, *A reáliák tanítása (Bethlen Miklós egy diákkori könyvéről)*, *Adattár III*, i. m. 364.

¹⁶ BETHLEN 1955, i. m. 164.

lehetett számára.”¹⁷ Bethlen leveleiben néhányszor említi Apáczai Csere Jánost és Apáczai Tamást, míg ifj. Geleji Katona Istvánra és Adrian Metiusra egyik levelében sem történik utalás.¹⁸

„Bethlen Miklós apja, Bethlen János már a hazai tanítók kiválasztásánál ügyelt arra, hogy fia a legjobbak, így Apáczai Csere keze alá kerüljön.”¹⁹ Bethlen Miklóst 1658-tól kezdte tanítani Apáczai Csere János, saját és tanítványa érdeklődésének megfelelően hívhatta fel annak figyelmét az 1631-ben megjelent Metius-könyvre. Bethlen *Önéletírásában* leírja, hogy Apáczai Metius geometriájával ismertette meg. „Minthogy Apáczai engemet még Keresztúri Pál keze alatt ismert, ...igen örült nékem, ő is optimus és charissimus discipulus nevet adott, és mind publica professioban és mind házánál in privato collegio szorgalmasan kezdte tanítani. ...Privatim Ramus arithmeticáját, Metius geometriáját és a jusban Justinianus Institutióit kezdé tanítani.”²⁰

Az 1630-ban és 1631-ben megjelent műveket fehér pergamenbe kötötték. A négy különböző tudományterület felsorolása részletesen megtalálható az Adattár III. kötetében; itt megjelenésének külső formájára térnek ki, és feltételezhető sorsát vázolom. A pergamenborításon SKG betűegyüttes található, mely superexlibrisként ifj. Geleji Katona Istvánt, a könyv első tulajdonosát jelöli (Stephanus Katona de Gelej). A névegyezés nem zavaró, mert lehetséges, hogy az idősebb Geleji finanszírozta unokaöccse külföldi könyvvásárlásait.²¹ Az SKG monogram a külső borító felső részén található, míg az évszám az alsó harmadában, amely a kötetés idejét, 1652-t jelölheti. Az évszám alátámasztja ifjabb Geleji hollandiai tartózkodásának intervallumát.²² Ahogy Herepei János is leírja az Adattárban megjelent cikkében, „az elülső örlevelen két különböző kézzel íródott fel” a tulajdonosok bejegyzése.²³ Az első két sor ifjabb Geleji Katona István kézírása 1652-ből, amikor a könyvet megvásárolta. Az alatta lévő négy sor²⁴ pedig akár Apáczai Tamásnak, Apáczai Csere János öccsének a bejegyzése is lehet.²⁵ Valószínűbb azonban, hogy Apáczai írta a bejegyzést, aki megjelöli, hogy „una cum Arithmetica & Geometria”, azaz aritmetikát (mennysiségtant) és geometriát (mértant) is tartalmazó kötetet vásárolt Bethlen Miklós 1658 májusában. Ahogy *Enciklopédiájának* hivatkozásaiban is megjelölte, hogy mely szerző, mely műve alapján írta saját könyvét, úgy tekinthette fontosnak, hogy tanítványa

¹⁷ JANKOVICS József, *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire*, Szeged, Szegedi Városi Nyomda, 1981, 75–81., valamint megjelent továbbá: *Bethlen Miklós levelei, 1657–1698 – Régi magyar prózai emlékek 6/1*, szerk. Jankovics József, Bp., Akadémiai, 1987.

¹⁸ *Bethlen Miklós levelei, 1699–1716, Régi magyar prózai emlékek 6/2*, szerk. Jankovics József, Bp., 1987, 1436, 1450.

¹⁹ JANKOVICS József, *Apá és fiú, Bethlen János és Bethlen Miklós portréjához = Iskolakultúra*, 4(1994), 11–12, 120–123.

²⁰ BETHLEN 1955, i. m. 162.

²¹ Ifjabb Geleji Katona István könyvtárának leírását ld. KIMPIÁN Annamária, *Ifjabb Geleji Katona István könyvei a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban = Könyvek által a világ..., Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. Bányai Réka, Sebestyén-Spielmann Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 155–164.

²² *Adattár III*, i. m. 361.

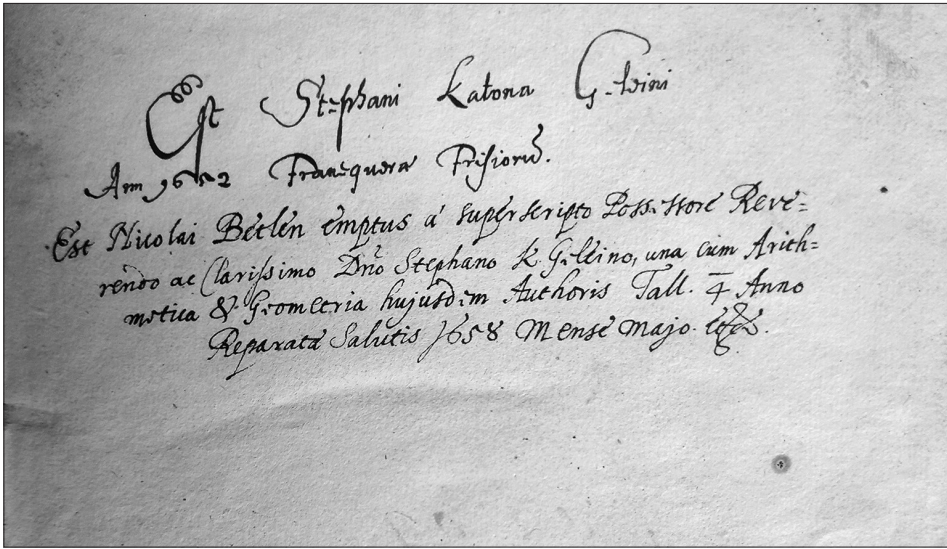
²³ *Adattár III*, i. m. 362. – A bejegyzések: Est Stephani Katona Geleini Ann 1652 Franquerae Frisioru[m]. „Est Nicolai Bethlen emptus a superscripto Possessore Reve-rendo ac Clarissimo Dno Stephano K. Geleino, una cum Arith-metica & Geometria hujusdem Authoris Tall. 4 Anno Reparatae Salutis 1658 Mense Majo, etcetera).”

²⁴ „Est Nicolai Bethlen emptus a superscripto Possessore Reve-rendo ae Parisimo Dno Stephano K. Gillino, una cum Arith-metica & Geometria hujusd im Authoris Tall. 4 Anno/ Reparata Salutis 1658 Mense Majo.”

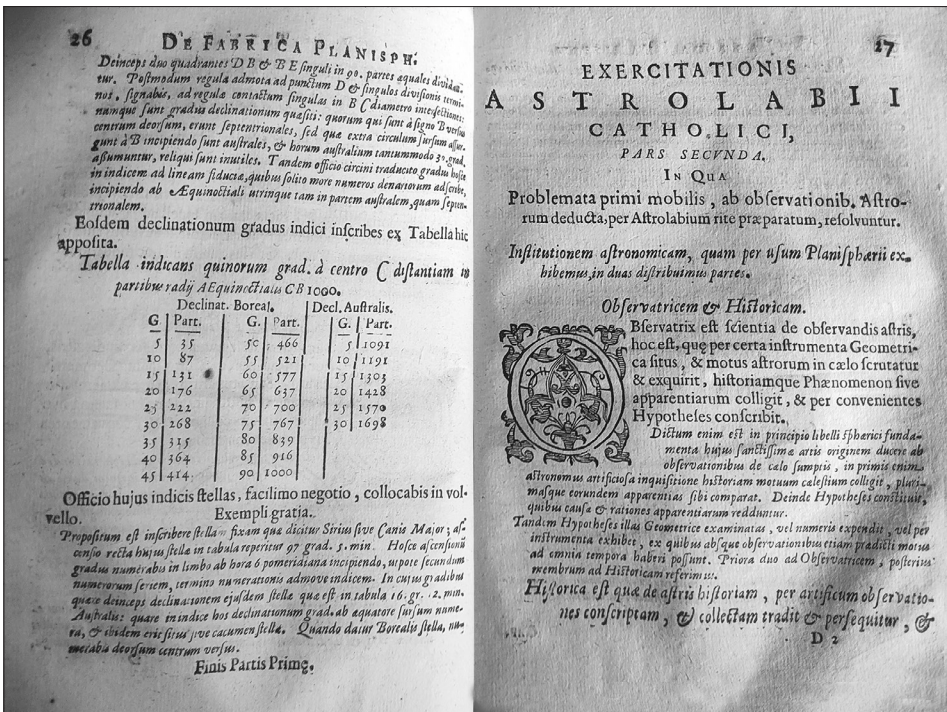
²⁵ Ahogy Herepei János is utal rá: *Adattár III*, i. m. 365.

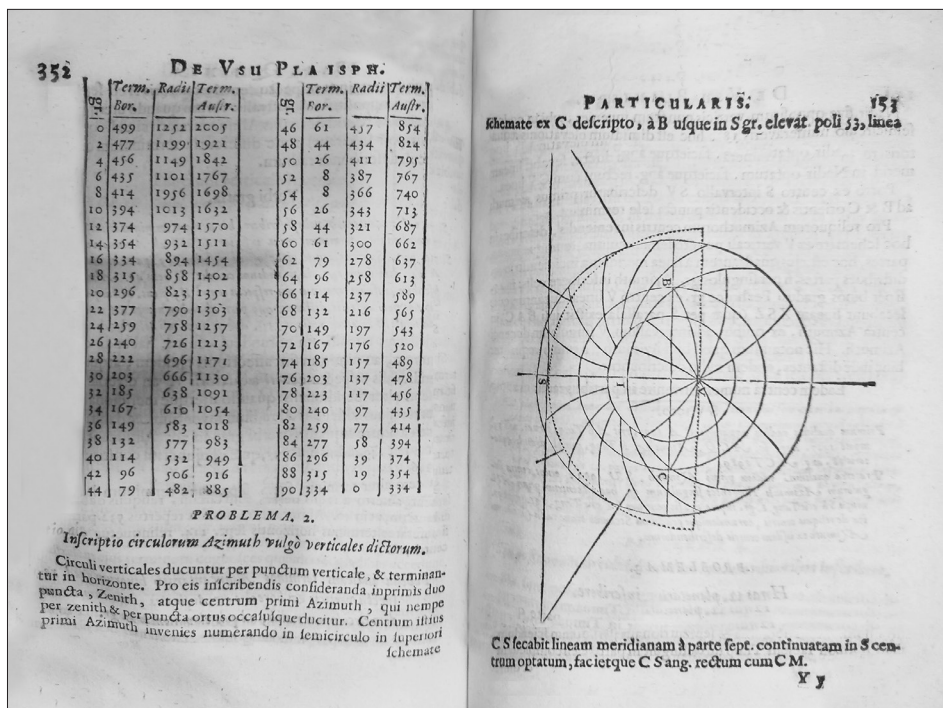
1. ábra. Címnap

2. ábra. Bejegyzések

3. ábra. 1. és 2. rész között

4. ábra. Ábrák és táblázat

könyvében is pontos legyen a bejegyzés annak tartalmáról.²⁶ Apáczai Csere Jánosnak tulajdonítanám a bejegyzést, miután az *Oratio de summa scholarum necessitate* kéziratát egybevettem a Metius-mű bejegyzésével. Az előadás (címe magyarul: *Beszéd az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotok okairól*) a kolozsvári iskolában hangzott el 1656-ban.²⁷

Bethlen Miklós bejegyzése a könyv címlapjának alsó harmadában jelenik meg. A címrat alatt háromsornyi, tintával írt, majd kisatírozott bejegyzés látható. Az egyenlőtlen méretű betűkkel írt NICOLAI BETHLEN beírás csak az ifjú tanulóé lehet, aki tudatosan írta nevét e sorrendben. „Amerre utaztam mindenütt Bethlen, hazámban pedig Miklós név alatt vagyok ismerős, azon szokásnál fogva, mely szerint mi a keresztnévet a családi név után helyezük.”²⁸ Herepei János leírása nem fedi a valószínűséget, aki szerint a három sor akár közvetlenül egymás alatt is lehet, de az elkészült fotón látható, hogy a háromsornyi kihúzás összesen hat helyen található, majdnem egyenletesen elosztva a címlapon.

Az első négy bejegyzés olvashatatlan, az ötödik és hatodik UV-lámpával már igen: „Anno 1879.” A címlap legfelső, jobb sarkában elmosódott, kék színű, téglalap alakú pecsét látható, szövege: FOND L'ÉCOSTAR... esetleg irattári vagy levéltári pecsétként azonosítható. A címlapon szereplő metszet alatt középen hat számjegy (216.294) tűnik fel kék tintával bejegyezve, amelyek akár leltári

²⁶ *Adattár III*, i. m. 363

²⁷ A kéziratról készült fotó a világhálón is megtekinthető. https://hu.wikipedia.org/wiki/Oratio_de_summa_scholarum_necessitate#/media/F%C3%A1jl:%C5%90ratio.png

²⁸ BETHLEN Miklós, *Történeti életrajzai*, Pest, Emich, 1864, 5.

vagy raktári számok is lehetnek. A címlap utáni számozatlan, felső részén ornamentikus metszettel díszített oldalon kezdődik a szerző 1631. március 9-én írt előszava.

A mellékelt 3. ábrán is jól látható az első rész végén található táblázat, utána a szemléltető példa, valamint a második rész kezdőlapja. Mindezek többféle betűnagysággal és betűtípusból kiszedve, szelölösen, olvashatóan elrendezve – akár egy 20. századi tankönyv lapjai is lehetnének, leszámítva az iniciálét.

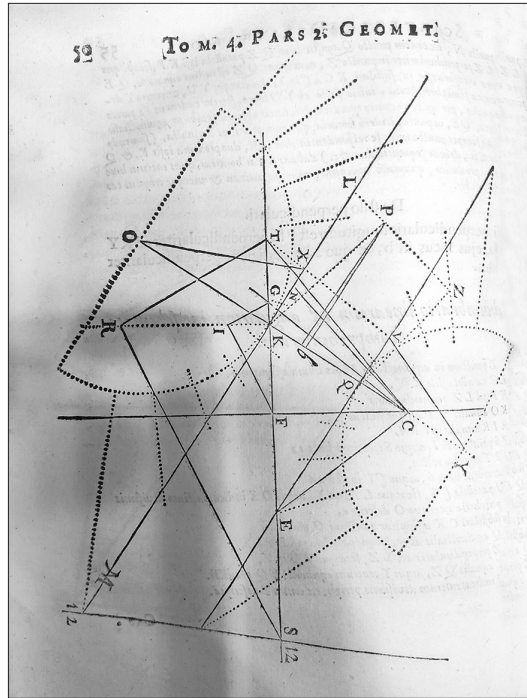
A köteteket több, részletesen kidolgozott ábra színesíti, figurális ábrázolások, valamint rengeteg táblázat segíti a számolást.

A kolligátum legvégén egy tizenhárom oldalas táblázat található, amely a navigációs rendszer axiómáit tartalmazza. A táblázatokat megjelenítő utolsó oldalon egy kék színű, téglalap alakú pecsét található, amelynek feliratát tollal átsatírozták, így az olvashatatlan. Jól olvasható azonban az utolsó szennylap alján látható lilás színű pecsét, mely egy kolozsvári antikváriumé, és 2000 leiben állapítja meg a könyv értékét. Mellette ceruzával írt bejegyzéssel szintén a 2000,- felirat szerepel, továbbá zárójelben a *donánii* felirat, ami annyit jelent, 'adományoz'. Kérdés, hogy mikor pecsételték be a feltételezett árat? Vajon el tudták a kívánt összegért adni a kolozsvári antikváriumban?

Érdemes megemlíteni, hogy bár többen is tankönyvként használták, és tulajdonosi mivoltukat is megörökítették, a kötet belsejében nem találhatóak széljegyzetek, aláhúzások, beírások, annak ellenére, hogy geográfiai, matematikai, számtani-mértani kérdéseket tárgyalnak. Sem a mellékletként csatolt fényképeken, sem a többi oldalon nem szerepel bejegyzés a használóktól. Talán e könyv olvasói arra gondoltak, még továbbadhatják a kötetet, és nem akarták „rongálni” a szöveget, lapszéleket, vagy nem minden részéből tanultak.

A könyv sorsával kapcsolatban maradtak még nyitott kérdések, de fontos előrelépés, hogy a példány megkerült és tanulmányozható. Állapota kiváló, mint amilyen Bethlen Miklós korában lehetett. Ifjabb Geleji Katona István tulajdona volt, majd Bethlen Miklós is tanult belőle, rajtuk kívül Apáczai Csere János is forgathatta. Az azóta eltelt majdnem 400 év múltán is érdemes megfogadni Bethlen Miklós sorait: „Tanuljátok szeretni a könyvolvasást, ó, főrenden való ifjúság, ha vagy a scholáktól elvett valami gonosz üdö, amint engemet, vagy ha rendesen hagyjátok is el a scholát, olvasás által tártátok meg, amit tanultatok. Sőt az üdövel érő elmével való olvasás, nem hinnétek, mely tudóssá téssen benneteket fáradság nélkül, gyönyörűségesen.”²⁹

KOCSIS DOROTTYA

5. ábra. Táblázat

²⁹ BETHLEN 1955, i. m. 166.